

XX аср бошида Туркистон...

XX аср бошида ижтимоий–сиёсий жараёнлар Туркистон минтакасидаги сиёсий ҳаёт ва бошқарув тизими

XX аср бошларида Туркистонда подшо Россиясининг мустахкам ўрнашиб олиши кузатилди. У ўз сиёсий агентлари (вакиллари) ёрдамида Бухоро амири ва Хива хони ваколатларини чеклабгина қолмай, уларни кўгирчокка айлантириб рус ва гарб сармоядорларининг ишлаши ва яшаши учун шароит яратади, турли компаниялар, акциядорлик жамиятлари манфаатини кўзлайди. Айни чоғда маҳаллий аҳолининг талаби ва эҳтиёжлари назарга олинмай қўйилди, диний эътиқодлари, урф-одатлари билан ҳисоблашмаслик, уларни менсимаслик кучайди. Ҳаётий, илмий савияси юқори бўлган қозилар тажрибасиз кишилар билан алмаштирилди, порахўрлик, ижтимоий–сиёсий адолатсизлик авж олдирилди. Мадрасалар ва мактаблар фаолиятини чеклаш маҳаллий жой номларини русча атамалар билан алмаштириш, маҳалла жараёнида қозилар бўйнига ҳоҳ тактиришгача борилдики, ерли аҳолини бу ҳилда таккирлаш ҳоллари мустамлакачиларнинг бедодлигини яққол кўрсатарди. Ўша давр ахволини Мухаммадали Холфа Собир ўғли (у Дукчи Эшон номи билан машҳур бўлган) 1898 йил май ойида халққа қарата ўз «Хитобномаси»да яхши баён қилган эди.

Меҳнат истикболини ўйловчи тараққийпарвар қучлар халқнинг деярли барча табақалари

– хунарманд, дехкон, савдогар, мулкдор, уламолар орасида мавжуд эди. Зиёлилар дастлаб чоризмга карши курашни халкни асрий колокликдан уйгоштиш - сиёсий-маърифий жабхадан бошлашга қарор қилдилар. Миллий сиёсий ҳаракатлар, жумладан, жаҳидчилик ҳаракати ана шундай тарихий бир шароитда Туркистон минтакасида ривожланиш учун ўзига қулай замин топди.

Туркистон минтакаси XX аср бошларида ўрта сиёсий бирлик: Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги, Хива хонлиги ҳудудларидан иборат эди. Туркистон генерал-губернаторлиги ёхуд Туркистон ўлкаси Россия империяси таркибига қирган бўлса, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россияга қарам бўлган ярим мустақил давлатлар эди.

Туркистон генерал-губернаторлигининг умумий майдони XX аср бошларида 1.738.918 км² ни ташкил этган. Аҳоли сони 1897 йилга биринчи Бутунроссия аҳолини рўйхатга олишнинг тўла бўлмаган маълумотларига қўра, 5.280.983 кишидан иборат бўлган. Россия статистик бошқармасининг 1914 йилда тўлмаган маълумотларига қўра бу кўрсаткич 6.492.692 кишига етган.

Туркистон аҳолисининг умумий миқдорида ўзбеклар, козоқлар, қирғизлар, тожиклар, туркманлар, қорақолпоқлар, қўпчиликни ташкил этганлар. Уларнинг миқдори 1897 йилда–4.986.324, 1914 йилда–5.941.604 кишидан иборат бўлган. Славян аҳолиси (руслар, украинлар, белоруслар) нинг сони 1897 йилда – 197.240, 1914 йилда–406.607 кишини ташкил этган. Бундан ташқари Туркистон аҳолисининг этник таркибида бошқа халқлар ҳам мавжуд бўлган.

Подшо Россияси Туркистондаги хонликлар ҳудудининг катта қисмини босиб олгач, табиий ресурсларга нисбатда бой ўлкага эга бўлди. Туркистон ўлкаси вилоят (вилоят), уезд, волост (бўлик), участка ва оксиколликларга бўлиниб бошқарилди. Туркистон генерал – губернатори бир вақтнинг ўзида Россия подшоси ноиб (ярим подшо), ҳарбий округ қўшинлари қўмондони, бош прокурор ва бош миқшаб эди. У Бухоро амири фаолиятини Россия империясининг Бухородаги сиёсий агентлиги (1885–1917 йй.), Хива хонини эса Амударё бўлими бошлиги (1873–1918) орқали назорат қилиб турган.

Туркистон ўлкаси Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ёттисув (Семиречье), Каспий-орти (Закаспий) вилоятлари ҳамда Амударё бўлимига бўлинган эди. Вилоятлар ок подшо тайинлаган ҳарбий губернаторлар томонидан бошқарилад эди.

Сирдарё вилояти Тошкент, Авлиё ота, қазали, Перовск, Чимкент; Фарғона вилояти Марғилон, Андижон, қўқон, Наманган, Ўш; Самарқанд вилояти Жиззах, Каттакўрғон, Хўжанд, Самарқанд; Ёттисув вилояти Верний, Жаркент, Қопал, Лепсинск, Пшипак, Пржевальск; Каспий-орти вилояти Ашхобод, Красноводск, Мангишлок, Марв, Тажан қаб уездларга бўлинган.

XX аср бошларида Туркистон ўлкасида мустанлақчилик ва улуг миллатчиликка асосланган сиёсий–маъмурий тизим ҳукм сурган. Россия ҳукумати ўзбек ва бошқа туб халқларга сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар беришни ҳаёлига ҳам келтирмаган. Россия матбуоти ва илмий асарларида Туркистон ўлкаси очикдан–очик «Россия мустанлақаси» номи билан изоҳланган. Ҳатто аҳвол шу даражага бориб етганки «Русский Туркестан» («Рус Туркистони») атамасини ишлатиш одат тусига айланди. Шунингдек, туб халқлар, ўзбеклар, козоқлар деб асл номлари билан эмас, балки «инородец» («беғона зот»), туземец («ерли аҳоли») деб юритилган. Мустанлиқликнинг йўқотилиши, сиёсий ҳавфсизлик ва адолатсизлик, бутун ҷамият аҳолини Россия давлатига қарши қучни муҳолифатга айлантирди. Уларнинг орасида туб халқлар юқори табақаларининг илгор

вакиллари ҳам бўлиб, озодлик гоялари борган сари куч-қувватга тўлиб борди. Бу илгор кейинчалик жаидлар сиёсий фаолиятининг асосини ташкил қилди.

XX аср бошларида Бухоро амирини ҳудуди 225 000 км² ни ташкил этган. Амирлик ҳудуди бу пайтда 28 та беклик, пойтахт Бухоро атрофлари эса 9 та туман, улар ўз навбатида 125 та амлдорликка ва 10 000 дан ортиқ оксоқолликларга бўлинган. Пойтахт атрофидаги туманлар ва Бухоро шаҳрини амир номидан қўшбеги—Бош Вазир бошқарган. Бу маъмурий бўлиниш фуқарога яхшироқ хизмат кўрсатиш манфаатини ҳам унчалик қондирмас эди.

Бухоро аҳолиси кўп миллатли эди. Уларнинг миқдори тахминан 2–2,5 млн. киши бўлган. Бу ерда ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, қозоқлар, қирғизлар, қорақолпоқлар, бухоро яҳудийлари, форслар ва араблар истикомат қилар эди.

Амирликда аҳолининг кўпчилиги—1,5 млн. кишини ўзбеклар ташкил этган. Мамлакат аҳолисининг асосий қисмини дехқонлар, қорвадорлар ва шаҳар ҳунармандлари (қосиблар)дан иборат бўлган.

Россия империясининг Сиёсий агенти Бухоро амираи ва унинг алоқадорлари устидан махфий назорат ва қўзғатув олиб қўрувчи марказ вазифасини адо этган. 1895 йил 1 январдан Бухоро амирлигини Россия божхона тизимида қиритилиши ҳам мустақиллаш сиёсатининг бир қўрғини бўлди. Империянинг XX аср бошларида Бухорода ўтказган қўл ислохоти ҳам ана шу мақсадга қаратилган эди. Божхона соҳасида давлат мустақил-лигининг йўқотилиши ва Бухоро тангаси (миллий валюта)нинг рус рублига бўйсундирилиши Бухорни Россиянинг қўш мақони ва арзон бозорига айлантиришда муҳим қосқич бўлди.

Бухоро амирлиги давлат бошқарувида уламолар ва муқдорларнинг қўли алоҳида ажралиб турган. Уламолар (қиний арқоблар), бир қўмондан амир ҳоқимиятини муқамлашга иккинчи қўмондан, мамлакатдаги қўтун сиёсий ва иқтисодий, шунингдек, маънавий ҳаётга таъсир ўтқизишга ҳаракат қилишлар эди.

Бухоро амирлигидаги бошқарув аппаратида анъанавий ҳоқимият қиллақўйи мақжуд бўлиб, унга мувоқик бақодир, мирзақўйи, жебақчи, қоравулқўйи, мирқўйи, тўқсақўйи, ишқорқўйи, қий (бек), додқўйи, қарвонақчи, девонқўйи, оталиқ, қўшқўйи қабил хизмат лавозимлари қўрий этилган. Қийлардан қўқори қиллақўйи эгаллаганлар олиқ амалдорлар қўифасига қиритилиб, одатда улар бек лавозимини эгаллар ёқил Бухоро арқиди ишлар эдилар.

Давлат ҳоқимияти қўпасида амир турар, унинг ҳузурида доимий равишда 100 қишидан иборат маслаҳатқилар мақжуд бўлган. Давлатни 125 амалдордан иборат девонга эга бўлган қўшқўйи бошқарган.

Айрим манбаларнинг қўвоқлик қўйишча, қўшқўйи давлатдаги қўтун ҳоқимиятни ўз қўлига тўқлаб олган. Унинг мақамаси амирликдаги давлат бошқарувининг олиқ қўрмақийиш қўрувчи ва иқро этувчи органи ҳисобланган. Давлат аҳамиятига эга баъзи масалаларда, яъни уруш олиб қўйиш, моқия, даромадлар ва сарф—ҳаражатларни назорат қилиш, олиқ даражадаги амалдорларни ишга тайинлаш ва ишдан қўшатиш, танқо ёқил фақрий унвонларни тақсимлаш амир вақолатлари дақирасида бўлган.

1907–1908 йилларда Шарқий Бухоронинг қўпқина бекликларида дехқонлар қалаёнлари бўлиб ўтди. Жумладан, Қўлаб, Қисор, Дарвоз, Балжувон, қоратейин, Шугнон ва Рушонда шундай халқ қалаёнлари қодир бўлди. Халқ норозилигининг асосий сабаби —амир ҳуқумати қўмонидан тайин қилиниб, шарият ақидаларига қид тўпланадиган солиқларнинг қўпқили эди. Айниқса, Мўминоқодда йирик қалаён бўлиб, Мўминоқод

хокими Мухаммад Назирбек ва фукаралар ўртасида келишмовчилик келиб чикди. Ушбу можарони тинчитиш учун амир томонидан Мирокул Хазраткул бу ерга юборилди. XX аср бошларида Бухородаги сиёсий жараёнларнинг ривожиди 1910 йилнинг январиди бўлиб ўтган воқеалар муҳим аҳамият касб этган. 1910 йилнинг январиди Бухорода бўлиб ўтган шиа ва суннийлар ўртасидаги можаролар ўша давр матбуотида анча батафсил кўрсатилган.

Бухоро шахрининг шиа мазхабидаги аҳолиси 1910 йил 9 январ куни ўғлон дарвозаси яқинидаги сарбозхонада ўзларининг «Ашуро» деган диний мотам маросимларини ўтказаетганликларида сунний мазхабидаги муллавакчалар уларнинг бу холидан кўладилар. Бундан газабланган шиалар бир муллавакчани ўлдирадилар ва учтасини каматтирадилар. Суннийларнинг вакиллари Бухоро Аркига келиб, кўшбеги Остонакулдан гунохкорларни жазолаш ва камалганларни озод қилишни талаб қиладилар. Бирок ўзи шиалардан бўлган Остонакул кўшбеги йигилганларга қарши сарбозларни юборади ва икки ўртада жанг бошланади. Бозорда ҳам суннийлар билан шиалар ўртасида жанжал кўтарилади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, энг дахшатли тўқнашув Хиёбон мадрасаси атрофида содир бўлиб, бу ерда суннийлардан 240 нафаргача киши кўрбон бўлган. Шундан сўнг суннийлар бутун шаҳарга тарқалиб, дуч келган шиаларни қира бошлаганлар. Бу хунрезлик 10–11 январда ҳам давом этган.

Бухоро шаҳрида вазият мураккаблашгач, амир ҳукумати бу галаёни бостириш ва Бухорода тартиб ўрнатиш учун ўлкадаги рус маъмурларидан ёрдам сўрайди. 11 январда Самарканд ва Каттакургондан полковник Панов раҳбарлигида ўкчи рота ва казаклар сотняси (юзлиги) 4 та пулемёт билан етиб келади. Фожиа ҳақидаги хабар Россия пойтахти Санкт–Петербурггача боради. Бош вазир Столипиннинг П. А. буйруғи билан купрезлиқнинг олдини олиш учун I Туркистон армияси корпуси штабининг бошлиғи генерал–майор Лишенталь бу ерга юборилади. Қарманада яшаётган Бухоро амири Абдулакадхон (хукиронлиги: 1885–1910 йй.) тахт вориси Саид Олимхонни бу ерга жўнатади. 13 январда Саид Олимхон Қарманодан Бухорога етиб келиб, халқнинг тазйиқи остида Остонакул кушбеги, Саид Олим ва Мироб Олим тўқсаболарни вазифасидан четлаштиради.

Умуман олганда, бу хупрезлиқда шаҳар хунарамандлари, ишчилар майда савдогарлар, муллавакчалар, уламолар ва бошқалар қатнашади. Хупрезлиқ ҳақидаги хабар Бухоро амирлиги туманларидаги аҳолини ҳам жунбушга солади. Бухородаги январ фожиаларида умумий ҳисобларга қараганда мингдан ортиқ киши ҳалок бўлган. Бу хупрезлиқ амирлик ва мустамлақачи Россия маъмурларини ваҳимага солиб қўйган. Туркистон минтақасидаги учинчиси сиёсий бирлик – Хива хонлигининг ҳудуди XX аср бошларида 62 237 км бўлиб, у кичик бир вассал давлат даражасига тушириб қўйилган эди. Хива хонлигининг аҳолиси ҳақида манбаларда бир-бирига зид маълумотлар келтирилади. Ҳатто архив ҳужжатларида ҳам турли рақамлар мавжуд. 1910 йилда Хива хонлигидаги аҳолини рўйхатга олиш натижасида жамланган Материалларда хонлик ҳудудида тахминан 1–1,2 млн. киши яшаши келтирилади. Тарихчи қ. Ражабовнинг ёзишича 1920 йилда Хива хонлигида 500 000–550 000 киши яшаган.

Хива хонлигида асосан ўзбеклар, туркмонлар, қорақолпоқлар, қозоқлар билан бирга араблар, татарлар, руслар ва бошқа халқлар ҳам яшаган.

Хонлиқдаги энг юқори унвон хон бўлиб, у сиёсий, ҳарбий ва диний ҳокимиятга эга бўлган. Бухоро амирлигидаги бошқарув тизимидан фарқли ўлароқ Хива хони ҳузуридаги доимий Қенгаш (Девон) мавжуд бўлган. Қенгашга энг юқори лавозимдаги амалдорлар

(инок, шайхулисом, девонбеги, ясовулбоши ва бошқалар) аъзо бўлганлар.

Хонликдаги барча мансаб ва унвонларни 3 тоифага: харбий – маъмурий, харбий ва диний амалларга бўлиш мумкин. Сарой унвонларига ирок, оталик, бий, меhtar, бекларбеги, девонбеги, бек, мироб, кушбеги ва бошқалар кирган бўлса, амир ул-умаро, ясовулбоши, мингбоши, юзбоши, имговул, удайчи, кутвол, тугбеги ва бошқалар харбий – маъмурий унвонларга: накаб, шайхулисом, кози ул-куззот, аълам кози, муфтий, раис, мударрис ва бошқалар диний унвон ва мансаблар ҳисобланган. Бу мансабдорларнинг вазифалари ва мавқеи уларнинг хонга яқинлиги билан ўлчанилган.

Хива хонлиги маъмурий жихатдан XX аср бошларида 25 та маъмурий бирликка бўлинган: ундан биттаси – Хива шаҳри ва унинг атрофи бевосита хон ёхуд бош вазирга бойсунган, ҳокимлар томонидан бошқарилган 20 та ҳокимликка ва 2 та ноибликка бўлинган. Тарихий адабиётларда бу маъмурий бирликлар беклик деб аталгани билан Хивада асосан ҳокимлик деб юритилган.

XX аср бошларида Хива хонлиги ижтимоий–сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар даври бўлди. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II –Феруз хонлик Россияга қарам бўлгач, бир томондан подшо ҳукуматига садокат билан хизмат қилишга мажбур бўлган бўлса, иккинчи томондан уларни ёмон кўрар эди. Хива хонлиги сиёсий ҳаётида бу даврда вазир Ислох хўжа ва тахт вориси Асфандиёр Бўра катта роль ўйнай бошладилар.

Муҳаммад Раҳимхон II вафот этгач 1910 йил август ойида Асфандиёрхон Хива деб эълон қилинди. У 1910 йил 10 сентябрда Бош Вазир Ислоххўжанинг ташаббуси билан хонлик ҳудудида ислохотлар ўтказиш ҳақидаги фармонни имзолади. Бу фармонга кўра, 12 кунлик меҳнат мажбурияти бекор қилиниб, давлат томонидан амалга ошириладиган тадбирларда ишловчиларга ҳар куни 2 танга ҳазинадан пул тўлаш, амалдорлар ўз ишлари учун халқдан пора олмаслиги, ер солигини аниқлаш ва ҳар қим эғалик қилаётган ер микдорига қараб солиқ тўлаш, бозорларда йиғиладиган бож ва закот солигини тартибга солиш йўллари яхшилаш, темир кўприклар қуриш, почта–телеграф, касалхоналар қуриб ишга тушириш кўрсатилган эди. Бу ислохотни амалга ошириш устидан назорат Бош вазир (вазири акбар) Ислоххўжага топширилади.

Ислохотларни амалга ошириш бўйича Ислоххўжа томонидан ҳоким ва амалдорлар учун кўрсатмалар ишлаб чиқилди, лекин уни бошлаш ва тамомлаш муддатлари белгиланмаган эди.

Дастлаб Ислоххўжа билан ўзаро қелишиб иш тутган Асфандиёрхон секин – аста унга қарши бора бошлади. Чунки Ислоххўжа ўз қуёви Асфандиёрхоннинг дабдабали ҳаёт кечиришига, макона айш-ишратларига қарши бўлган ва ҳазинадан ортикча маблағ ажратилишига йўл қўймаган. Манбалардаги ҳужжатларга кўра, айнан шу масалада улар ўзаро қелишмай қолишади. Натижада 1913 йил 9 августда Асфандиёрхон ёллаган қотил қурбонбой бўзчи томонидан Ислоххўжа ваҳимёна ўлдирилади. Шу билан Хонликда бошланган ислохотлар ҳам тўхтаб қолади.

Хулоса қилиб айтганда, XX аср бошларида подшо мустамлакашга айлантирилган Туркистон Россиясининг ўлкасида мураккаб сиёсий жараёнлар юз берди. Ўз мустақиллигини йўқотган туб халқларнинг ижтимоий - сиёсий ҳаёти ва иқтисодий турмушидаги салбий ўзгаришлар, мустамлакачилик тизими ва жазо органлари фаолиятининг қучайиши минтақа халқлари тафаккурида ҳам уларга қарши тура оладиган сиёсий ташкилотлар тузиш вазифасини қўйди.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг сиёсий ва иқтисодий жихатдан Россияга тобе қилиниши, хонликлар ҳудудининг Россия товарлари учун очик бозорга айлантирилиши,

минтакадан хом ашё маҳсулотлари ва табиий бойликларнинг олиб кетилиши мамлакатдаги ижтимоий ҳаётга ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Ана шундай бир шароитда Туркистон минтақасида вужудга келган жаҳидчилик ҳаракати шиддат билан ривожланди ва маърифатпарварлик фаолиятидан сиёсий талабларни қўйиш даражасига қўтарила бошлади.

Жаҳидчилик ҳаракати ва унинг сиёсий муҳитга таъсири

Жаҳидчилик ҳаракати XIX аср охири XX аср бошларида Туркистонда ҳукм сурган ғавқулодда қолоқ иқтисодий, ижтимоий ва маданий шароитда яшаётган халқларни маърифатни қилиш жамият ҳаётида ижтимоий ва маданий ислохотлар ўтказиш, пироварида, миллий мустиқиллик ҳолатини ҳаётга татбиқ этиш мақсадини ўз олдига қўйган ҳаракат сифатида тарихий вазият тақозоси билан вужудга келди. Бу ҳаракат ўзининг шаклланиш йўлини босиб ўтар экан, аср бошларидан 1917 йил феврал инқилобига қадар бўлган дастлабки босқичларида миллий озодлик ҳаракати сифатида ўзил-қесил расмийлашди.

Жаҳидлар орасидан етук олимлар, саноат ва зироатчилик соҳаларини замонавий билимдон мутахассислари, маданият арбоблари етишиб чиқиб, юртни обод ва Ватанни мустиқил қўришни орзу қилдилар ва шу йўлда фидоийларча қурашдилар. Жаҳидларнинг Туркистон мустиқиллиги учун қурашида асосан қуйидаги йўналишлар устувор эди: янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш; қобилиятли ёшларни чет элга ўқишга юбориш; турли маърифий жамиятлар ва театр гуруҳлари тузиш; газета ва журналлар чоп қилиш; халқнинг ижтимоий-сиёсий онгини юксалтириш билан Туркистонда миллий демократик давлат қуриш. Жаҳид зиёлиларининг қучли партияси ташкил қилинган тақдирдагина бу ишларни амалга ошириш мумкин эди.

Жаҳидчиликнинг асосий ҳола ва мақсадлари қуйидагилар эди: Туркистонни ўрта асрларга ҳос қолоқлик ва диний ҳурофотдан озод қилиш, шариатни ислох қилиш, халққа маърифат тарқатиш, Туркистонда мухторият ҳукуматини барпо этиш учун қураш, Бухоро ва Ҳивада конституцион монархия ва парламент, кейинчалик демократик республика тузумини ўрнатиш орқали озод ва фаровон жамият қуриш, барқарор миллий валютани жорий қилиш ва миллий қўшин тузиш. Тошкент, Фарғона, Бухоро, Самарқанд ва Ҳивада ҳур фикрли ва тараккийпарвар кишиларнинг айрим гуруҳлари томонидан олинган маданий-маърифий йўналишдаги жамият ва уюшмалардан жаҳидчилик ҳаракати шаклланди.

Туркистонда жаҳидчилик ҳаракатини вужудга келтирувчилар тепасида Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шақурий, Саидахмад Сиддиқий-Ажзий (Самарқанд), Муннавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Убайдулла хўжа Асадуллахўжаев (Убайдулла Хўжаев), Тошпулатбек Норбутабеков (Тошкент), Фитрат, Файзулла Хўжаев, Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пулатхўжаев), Абдулвоҳид Бурхонов, Садриддин Айний, Абдуқодир Муҳитдинов (Бухоро), Обиджон Маҳмудов, Ҳамза, Чўлпон, Исҳоқхон Иброт, Муҳаммадшариф Сўфизода (Фарғона водийси), Полвонниёз Ҳожи, Юсупов, Бобоҳун Салимов (Хоразм) турарди.

Туркистон минтакасидаги жади́дчи́лик ҳаракати, таркалиш жойи ва ўйналишига кўра учга бўлинади: Туркистон, Бухоро ва Хива жади́длари ўртасида бир мунча тафовут бор. Туркистон ўлкасидаги жади́дчи́ликнинг ижтимоий асосини зиёлилар ташкил қилган. Улар подшо Россияси мустамлакачилигига қарши курашнинг олдинги сафларида туриб, чоризмнинг ҳом ашё манбаига айлантирилган Туркистоннинг дастлаб мухтор, сўнга мустақил давлат бўлишини ёқлаб чиқдилар.

Д. Алимованинг ёзишича жади́длар мафкурасида ҳозирги кунда жамиятни ташвишига солаётган-диннинг инсон маънавий камолотидаги ўрнини тўғри тушуниш, бозорни шакллантириш, жараёнларини фаоллаштириш, тараккийпарвар демократик институларни вужудга келтириш, ўлкада ўзига ҳос миллий ривожланишни шакллантириш каби тарихий вазифалар жамланган эди. Бу вазифаларни амалга ошириш учун муҳим шартлар бўлиб, ислом тушунчасини янгилаш, уни мутаассибликдан тозалаш, фан ютуқлари ва илғор технологияни эгаллаш муаммоларини ҳал этиш лозим эди. Жади́длар исломнинг тараккийпарвар ролини тушун-тириш билан таълим, иқтисод, маданият ва умуман, жамият ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ этиш заруриятини тушун-тиришга интиланлар. +ургон ва унинг тафсирини жуда яхши билган муфтий Маҳмудхўжа Бехбудий ўз мақолаларидан бирида +уръон оятлари ва пайгамбаримиз ҳадисларидан намуналар келтириш, билан ислом таълим маориф ва барча фанларга, шу жумладан тарих фанига қай даражада катта аҳамият берганлигини исботлаб берган. У ислом тарихини билмаслиги оқибатида аксарият ҳолларда ўнгайсиз вазиятга тушиб қоладиган дин пешволларини танқид қилади.

Жади́дларнинг халқаро алоқалари жуда кенг қамровли бўлган. Улар Россия, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги турли тараккийпарвар оқимлар дастурларидан хабардор бўлганлар, ўзаро сафарлар ва мулоқотлар орқали тажриба алмашганлар. 1905-1906 йилги Россиядаги инқилобий ҳаракатлар Туркистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Прогрессив кучлар жипслаша бошладилар ва жади́длар маърифатчилик фаолиятини жадаллаштирдилар.

Жади́длар Россиядаги сиёсий жараёнларни диққат билан кузатиб бордилар, вужудга келаётган рус сиёсий партиялари дастурларини ўргандилар. Лекин миллий менталитетнинг ўзига ҳос хусусияти бўлган ўзбек халқининг тинчликсеварлик, босиқликка мойиллигидан келиб чиқиб, улар тинчлик йўли билан, жамоатчиликнинг мурожаатлари, Давлат Думасидаги оммавий баҳслар ва бошқа легал воситалар билан подшо ҳокимиятидан ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида ён беришга эришишга интилдилар. Бехбудийнинг 1906 йил 11 октябрда «Хуршид» газетасида чоп этилган мақоласида таъкидланишча, жади́длар бирлашиб ягона мусулмон партияси тузиш ва Бутунроссия мусулмонлари иттифоқи таркибига киришлари зарур. Шу билан улар Россиядаги барча туркий халқлар орасидаги прогрессив кучларга таҳнишга интилдилар. Бехбудий ушбу мақоласида социал – демократлар партиясига нисбатан ўзининг салбий муносабатини билдиради ва большевиклар партияси дастурининг мусулмонлар турмуши талабларига мувофиқ келмайдиган ҳаёлий (утопик) қараш эканлигини 1906 йилдаёқ баъшорат қилган эди. XX аср тарихи Бехбудий фикрлари тўғри эканлигинини тўлиқ исботлаб берди.

XX аср бошқаридаёқ миллий озодлик ҳаракати байроғини дадил кўтариб, миллий кучлар бирлигини таъминлаш борасида салмоқли фаолияти кўрсатган Туркистон жади́длари жаҳон жамоатчилиги эътиборини ўзига тортганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Таникли адабиётшунос олим Н. Қаримовнинг ёзишича, Туркистонда сиёсий партиялар

фаолиятини яхши ўрганган француз разведкачиси майор Лякоста, 1906 йилда ўз мамлакатига йўллаган яширин маълумотида бундай ёзган эди: «Туркистон ўлкасидаги энг эътиборли ва келажаги порлок сиёсий куч социал демократлар (большевиклар ва меньшевиклар) ёки социал инкилобчилар (эсерлар) ёхуд кадетлар ва либераллар эмас, балки ўзбек жаидларидир».

Ўз олдиларига Туркистон халқларининг такдири учун муҳим аҳамиятга молик вазифани қўйган жаидлар 1906 йил январ ойида Петербургда бўлиб ўтган Бутунроссия мусулмонлар Бурултойига (ўз вакилларини юбориб, Россия тасарруфида яшаган бошқа мусулмон халқлар ва уларнинг пешкадам арбоблари билан алоқа ўрнатганлар. Хусусан, Россия Давлат думасига Туркистондан сайланган биринчи депутат Тошкентлик Абдувоҳидқори Абдурауфқориевнинг бу соҳадаги катта ташкилотчилик қobiliяти диққатга сазовордир. У кейинчалик Мунавварқори Абдурашид-хонов билан биргаликда «Шурои Ислом» жамиятини ташкил қилган эди.

Россиянинг Туркистондаги махфий полиция идораси ҳам жаидларни ўзбек савдо–саноат аҳли қўллаб - қувватлаши ва улар шаклланаётган ўш авлодга ёмон таъсир қўрсатиётганидан хавотирланиб, Марказий жаидлар билан жиддий ҳисоблашишга чақирган эди. 1916 йилдаги миллий озодлик кўзғолони ва 1917 йилги Россия Феврал инкилобининг ўлкадаги жаидчилик ҳаракатининг янада кенг авж олишида ва жаидлар фаолиятида кескин сифат ўзгариши юз беришида ўрни ва роли катта бўлди.

Жаидларнинг маърифий–мафкуравий жабҳадаги кураши аниқ ифодаланган сиёсий кураш тусини олди ва бу ҳаракат сифатидан янги босқичга қўтарилди.

Бухородаги жаидчилик ҳаракати Туркистон ўлкасига нисбатан огир ижтимоий – сиёсий шароитда юзага келди. Унинг таркиби асосан Бухородаги шаҳар аҳолисининг тараккийпарвар қисми: зиёилар, муллавақчалар, майда дўқондорлар ва маъмурлар, ҳунармандлар, савдогарлардан иборат эди. Жаидларнинг дехқонлар ва сарбозлар ўртасида нуфузи аввалига паст бўлган. Жаидлар иқтисод ва бошқарув соҳасида бир қатор талаблар, қунончи, солиқларни қамайтириш талаби билан чиқишди. Улар дастлаб Бухородаги амирлик тузуми доирасида ислохотлар жорий қилмоқчи бўлишди. 1900 йили Бухорода вобқентлик дехқон Жўрабой илк янги учун мактабини очди.

Бухородаги жаидчилик ҳаракатига айрим жохил мулалар, ҳар қандай янгилик ва ислохотларнинг душмани бўлган қадимийлар оқими қарши чиқди. Садриддин Айнийнинг ёзишича, XX аср бошларида Бухоро жамияти 2 гуруҳга: Иқром домла раҳбарлигидаги тараккийпарварлар ва Мулла Абдураззоқ бошчилигидаги қадимийларга бўлинган эди. 1908 йилда «Бухорои шариф ширкати» тузилиб, у дарслиқлар нашр этиш ва қитоб савдоси билан шугулланади. Аҳмаджон Ҳамдий (Абусаидов), Усмон Ҳўжа, Ҳамидхўжа Мехрий, Абдулвоҳид Бўрхонов, Абдулқодир Мухитдинов, Садриддин Айний, Абдурахмон Саъдий ширкатнинг ташкилотчилари эди. 1909 йил декабрда жаидлар Бухорода «Тарбияи атфол» (Болалар тарбияси) махфий жамиятини тузишди. Унга Абдулвоҳид Бурхонов, Ҳамидхўжа Мехрий, Аҳмаджон Ҳамдай, Муқаммил Бурхонов, Ҳожи Рафе қаб машхур жаидлар асос солишган. Бу жамият бухоролик ва туркистонлик ёшларни Истанбулдаги «Бухоро таълими маориф жамияти» бўлимига ўқишга жўнатди.

Ҳориждаги таълим ёшлар дунёқарашида тубдан бурилиши ясади. Жаидчилик ҳаракати Бухоро ва Туркистонда бир вақтда бошланган бўлса ҳам, амирликдаги огир муҳит унинг тараккиётини тезлаштирди. (910 йилдан бошлаб Бухорода жаидчилик ҳаракати ташкилий тус олди ва «Тарбияи атфол» махфий жамияти асосида партия ташкил топди. Бухородаги жаидчилик ҳаракатига тараккийпарвар уламолардан, муфтий ва мударрис

Икром домла (Икромча номи билан машхур бўлган) мухим ўрин тутди. У якин ва Ўрта Шарк мамлакатларида саёхатда бўлиб, «Ўйкудагиларнинг уйғониши ва нодонларнинг огох бўлиши» (1910) номли рисолида Бухородаги амирлик тузумидан норозилик кайфиятларини очик акс эттирган. Бу рисола бухороликлар ўртасида жуда машхур бўлган. Ушбу рисоладан сўнг Икром домла Бухородан сургун қилиниб, Пешкў туланига қозни қилиб жўнатилган (1912–1914 й.).

1914 йил 25-26 январда Бухоро шаҳрида бўлган уламолар йиғилишида муфтий Икром домла янги усул (жадид) мактаблари очишга рухсат бериш тўғрисидаги ўзи тайёрлаган дастурни маълум қилади. Бу йиғилишда Бухоронинг энг нуфузли уламолари шайхулислом, аълам, раис, қозикалон, оқун, муфтий аскар ва бошқалар иштирок этишади. Бу пайтда Икром домла ўз атрофига янги усулдаги мактабларни қайта тиклаш тарафдори бўлган мингга якин муллавақчаларни бирлаштирган эди.

Бу пайтда Фитрат, С. Айний, Усмон Хўжа, А. Бурхоновдан ташқари бухоролик жадидлар ўртасида қатта ҳурматга эга бўлганлардан бири машхур табиб, саёхатчи ва жамоат арбоби Мирзо Сирож ҳисобланади. У «Бухоро халқига тухфа» деган асари билан машхур бўлиб, унда ўзининг Америка, Европа ва Осиё китъаларига сафари ҳақида кенг маълумотлар беради. Баъзи манбаларга қараганда, Мирзо Сирож олий таълимни XX аср бошларида Швейцарияда олган.

Бухоро амирлиги ва Туркистонда иш қўраётган ўзбек маърифатпарварларининг қудратли тўдасининг фаолияти ҳақида рус махфий полицияси–Туркистон район муҳофаза бўлими (ТРМБ) кенг маълумотлар тўллаган эди. У Туркистон ёшларининг Туркия билан алоқасидан чёчиган ва ёш турклар таъсирини йўқотиш чораларини излаган. Шу жиҳатдан амалга оҳранка фондларида сақланиб қолган Мирзо Аҳмад қушбегининг «Тараққийпарварлар жамияти гоёлари очерки» деб номланган маълумотномаси диққатга сазовордир. Мазкур Хужжатда қуйидагилар алоҳида таъкидланган эди: «Тараққийпарварлар жамиятининг бош гоёси ёш турклар тараққийётига таҳдид этишдир. Уларнинг режаси халққа сиёсий ва ички эркинлик бериш. Аҳоли ўртасида ўз эътиборларини улар сиёсат ва дин заминидagi ҳаракатлари билан амалга оширишни режалаштиришган эди. Улар ўзларини халқни руслар ва маҳаллий маъмурият зулмидан ҳалос этишга қаратилган сиёсатни олиб қорувчилар, қилиб қўрсатишга интилишади. Рус тили ва маълумотини эгаллаган ҳамда рус унсурлари (элементлари) доирасида юрвчи ёшларнинг қўпчилиги уларга хайрихоҳ бўлиб, бу гоёларни тарқатишда яқиндан ёрдамлашмоқда».

Бухородан Туркияга ўқиш учун юборилган талабалар сони аста – секин ошиб қоради, масалан, 1911 йилда Истанбулга ўқиш учун 15 киши, 1912 йилда 20 киши жўнатилган эди. Бу талабаларнинг энг қўзга қўрингани Фитрат бўлган. Бироқ Россияда ақсилтурк кайфиятини қучайиши муносабати билан Туркияда, шунингдек, Оренбургда таҳсил олаётган талабалар Бухорога қайтарилади. Бу ҳолатни Файзулла Хўжаев «Жадидларнинг аввалги ҳаёлпарастлиги энди вазиятга тўғри қелмай қолди», деб баҳолайди.

Шундай қилиб, XX асрнинг бошларида Бухоро амирлигидаги жадидлар ва бошқа тараққийпарвар қучлар вазиятга танқидий ёндашган ҳолда давлатнинг ички бошқарув тизими замон талабларига жавоб бермаслигини, меҳнатқаш халқнинг турмуш даражаси ниҳоятда паст эканлигини ва сиёсий–маъмурий тузумни ўзгартириш лозимлигини қучур онглай бошлашгач. Ана шу заминда жадидчилик ҳаракатидан сиёсий партиялар ва миллий ташкилотлар ўсиб қикди.

XX аср бошларида Хива хонлигида шаклланган жади́дчи́лик ҳаракати эса бир қадар бошқачароқ тарихий шарт–шароитда вужудга келган эди. У бу ерда асосан иккита оқимдан иборат эди. Унинг ўнг оқими хонликда ривожланаётган савдо–саноат корхоналари эгалари ҳамда йирик бойларнинг вакиллари ўзига бирлаштирган эди. Бу оқимга Хива хони Асфондиёрхоннинг Бош вазири Ислохўжа бошчилик қилган. Жади́дчи́ликнинг ўн оқими ўз олдида мамлакатда хон ҳокимиятини сақлаб қолган ҳолда ижтимоий–иқтисодий ислохотлар ўтказиш орқали эркин бозор муносабатларининг ривожланишига кенг йўл очиб беришни мақсад қилиб қўйган эди. Хива хонлигида жади́дчи́лик ҳаракатининг йўл оқими эса майда сармоядорлар, ҳунармандлар ва халқнинг турли табақа вакиллари бирлаштирган бўлиб, +озикалон Бобоқун Салимов унинг раҳбари эди. Улар Хива хонлигида янги усул мактаблари ташкил қилиш, орқали халқ оммасининг сиёсий фаоллигини ўстириши мақсадини қўйишган эди. 1904 йилда «Жамияти хайрир» тузилиб, унинг қўмағи билан ўша йили 10 ноябрда Хива шаҳрида дастлабки янги усул мактаби очилди. Хива жади́длари маърифий кураш ҳам олиб бордилар. Биринчи жаҳон урушигача Хива жади́дларининг ягона маркази ва дастурий ҳужжатлари бўлмаган. Бироқ жади́дчи́лик ҳаракати Хива хонлигида катта ижтимоий–сиёсий қучга айланиб, 1914 йил августда у партия шаклини олган. Хива хонлигидаги жади́дчи́лик ҳаракати янгиликлар тарафдорлари бўлган амалдорлар, маҳаллий бойлар ва савдо аҳли, тараккийпарвар мусулмон рухонийлари, мадраса муаллимлари ва толиблари, маърифатпарвар. Шоирлар мактаблар ва мадрасаларни ислох қилиш, дунёвий фанларни жорий этиш саводхонлик усуллари соддалаштириш ўқувчиларни ўз она тилида қўпроқ ўқитиш ва хорижий тилларни ўрганиш каби маърифатпарварлик ислохотчилик гоялари билан чиққан кишилар ҳаракати ҳисобланади. Улар сифатида бош вазир Ислохўжа, +озикалон Бобоқун Салимов, шоир Аваз Ўтар, девонбеги Хусаинбек Матмуродов, Савдогар Полвонийез Хожи Юсупов, саноатчи бой Назар Шолиқоров, матбаачи–ҳунарманд Отажон Абдалов, биринчи ўзбек кинооператори Худайберган Девонов, мирзабоши Мухаммад Расул, хонанда–музикашунослар Матқуб подачи, Отажон Сафаев, Бобожон Ёқубов, Ҳакимбой Жонмухамедов, Мухаммадёр Хожи Абдуллаев, Отажон Хўжаниёзов ва бошқалар қирган. Уларнинг сафи 40 нафардан зиёд кишини ташкил этарди. Ҳар пайшанба кечаси чок +аландархонада, чок +оракўз масжи-дида, қўпинча Хусаинбек Матмуроддево́нбеги ўғлининг ўйида йиғилишлар (ўтказилиб, қўшиқлар айтишган, шеърхонлик қилишган, эрк, адолат, маданият ва ислохотга доир суҳбатлар олиб қилинган. Улар жади́д адабиёти ва санъатини яратиш билан чекланиб қолмай, маданият ва маориф муассасалари ташкил этиш, яъни янги усул мактаблари, касалхона, почта–телеграф очиш, ўқув қўлланмалари ёзиш ва нашр этиш ишлари билан шуғулланганлар.

Ислохўжа 11 моддадан иборат ҳокимларга қўрсатмалар бериш билан бир қаторда 10 моддадан иборат ислохотлар дастурини ҳам ишлаб чиқади. Бу ислохотлар дастури қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Хонликдаги мансабдор ва хизматчиларга лавозимига қараб ойлик маош белгилаш;
2. Дехконлардан солиқ олишни тартибга келтириш ва солиқ олувчиларни уч табақага ажратиш;
3. Зако́т, бош, хирож қабиларни тартибга солиш;
4. Аҳолидан савдо–сотик учун олинadиган солиқларни тартибга солиш;
5. Ерларни сугориш ишларини тартибга солиш;

6. Йўллар, темир кўприклар кўриш ва почта–телеграф хизматини ташкил қилиш;
7. Шаҳарларда касалхоналар қуриш, қишлоқларда фельдшерлик хизматини очиш, тиббий хизматчиларни тақлиф этиш;
8. Барча вақф ерларини марказлаштириш ва даромадларини маориф ишларига сарфлаш;
9. Барча мактабларда янгича ўқитиш усулига ўтиш, мактаблар дастурига рус тили, географик, тарих фанлари мажбурий қилиб киритиш;
10. Хон хазинаси ҳисобини юритиш, қирим-чиқим қитобларини олиб бориш.

Бу дастур тезда ҳаётга татбиқ қилина бошланди. Бироқ юқорида айтиб ўтилганидек, Ислохўжанинг ўлими билан ислохотлар дастури ҳам тўхтаб қолди.

Бу даврда жаҳидлар ижтимоий–сиёсий қуч сифатида кўриндилар. Халқ уларда ўз ҳимоячиларни ҳис этди. Сирадрё вилоятидан Петербургда ўтадиган Давлат думасига аъзоликка сайланган Абдувоҳидқори Абдурауфқориевга Тошкент, Чимкент ва бошқа жойларнинг аҳолисида 12 моддадан иборат талабномани Давлат думасига топшириш юқланди. Бу ҳужжатда кўпгина ижтимоий талаблар кўрсатилган эди. А.

Абдурауфқориев 1907 йил 20 феврал–3 июнда Петербургда Садри Максудий, Мусо Жориллоқ, Алимардон Тўлчибошев каби мусулмон зиёлилари билан танишиб, мусулмон фракциясининг раиси Бигловга Туркистон халқи дардини етказди. Бироқ Абдувоҳидқори орадан кўп ўтмай қамолка олинди ва Тулага сургун қилинди.

Жаҳид матбуоти ўз вакилларининг фикрларини эълон қилар экан, халқни «ҳар вақт гафлат уйқусидан уйғотувчи» миллат онгининг очкичи» эканлигини намоён этиш билан бирга Туркистон халқини ҳур фикрлашга ва қатта сиёсий қурашга ҳозирлай олди. Бу даврда «эрк», «Турон», «Ўқитувчилар җамияти» каби уюшмалар пайдо бўлди. Мунавварлари айтганидек, Уларнинг бутун умиди Россиядаги инқилоб жараёнида маҳаллий аҳолини миллий, диний қечлаш ва җабрлашдан озод қилиш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини овруполиклар билан тенглаштириш, қилма-қил мактаб ва матбуот ишлари ҳамда турли-туман җамиятлар ташкил этишга қенг имқоният яратиб беришга қаратилган эди».

Жаҳидлар бу даврда «Озодлик, тенглик ва адолат» шафи остида ишладилар. Уларнинг 1916 йил мардикорликка олиш воқеасига муносабати ҳолатда эътиборга қолиқдир. Мардикорликка олиш-Бирнчи җаҳон уруши қетаётган жойлардаги ишларга туркистонликларни җалб қилиш оқ подшонинг 1916 йил 25 июнь фармониға мувофиқ амалға оширилди. Бу қутилмаган тадбир, биринчидан, 1865 йил шартномасига зид эди. Иккинчидан, генерал Куропаткиннинг ҳулосасига қараганда, «Аҳомё ва маъмурият турар жойдан ташқаридаги ишларға мутлақо тайёрланмаган ва бундай шошилиш амалға оширилган тадбир оғир тартибсизликларни қелтириб чиқарган». Азоси учун ана шундай мушибатли пайтда жаҳидларнинг қўзға қўринган намояндаларидан У. Асадуллаҳўжаев («Туркистон мардикорликка олиш қўмитаси» раиси) ва миллатпарвар бой Мирқомилбой Мирмуминбоев Россия җамоат-чилигининг эътиборига бу масалани җалб этиш, фармонни бекор қилдириш учун Петербургға йўл олдилар. Давлат думасининг 1916 йил 13 ва 15 декабр қунлари ўтган мажлисида Николай II нинг 25 июнь фармони Россия империясининг қонунчилигида қўрсатилган қолларға зид равишда қабул қилинган тан олинди. Фармон Думада муҳоқама қилинғунча қадар июнь–авғуст ойларида жаҳидлар ҳаракати орқали бир неча эшелон тўхтатиб қолинди. Жаҳидларнинг мардикорларни қайтаришға уринишлари 1917 йил феврал инқилоби бошланиши билан тўла амалға ошди.

Бу хадиса эл орасида уларнинг обрўсини кўтарди. Мазкур ҳолат жаҳидлар маърифатпарварликдан сиёсий курашга аллақачон ўтганликларини билдилар эди. Хулоса қилиб айтганда, XX аср бошида Туркистондаги ижтимоий – сиёсий жараёнларда жаҳидлар муҳим роль ўйнаши. Уларнинг диққат марказида маърифий масалалар асосий ўнналиш касб этганлигини кўради. Жаҳидлар минтақа ҳаётини таҳлил қилиш натижасида шуни тушунчаларки, Туркистон – бу муҳиятин мустамлака ва Россия маъмуриятининг бошқарув тизими, миллий эҳтиёжларига жавоб бермайди. Бу масалалар феврал инқилоби арафасида, айниқса, кескин қўйилган. Шу йилларда янги услубдаги дунёвий таълим, миллий ўзига ҳосликнинг энг яхши томонларини мустаҳкамлаш, маданиятни жорий этиш учун ҳаракат жаҳид-чилиқнинг негизига қўйилган сиёсий мустақиллик, демократик бошқарув шакллари учун кураш гоёлари билан бирга содир бўлди.

Жаҳидлар ривожланган ҷамият яратишдек ўз гоёларини амалга оширишда мутаассиблик, лоқайдлик, қоқоқликка қарши курашга алоҳида аҳамият берганлар. Бу вазифаларни амалга оширишда улар тараккийпарвар, билимни ёшларга таянганлар. Улар ўз ишларида Европа давлатлари тараккийётга қандай ўллар билан етиб қолганлигини ақс эттириб, тарихий мисоллар қолтирганлар. Жаҳидлар тил ўрганиш ва фан-техника тараккийётининг аҳамиятига алоҳида эътибор қериб, Туркистоннинг ўтмишдаги ҳамда қомонавий ҳолатининг ўзига ҳос томонларини ҳисобга олган ҳолда, унинг қелажагини қуйидагича тасаввур қилганлар: қучли дунёвий ҳоқимият, ҳусусий мулкнинг даҳлсизлиги. Улар қурмоқчи бўлган давлат исломга ҳурмати қи сақлаган ҳолда барча ўнналишдаги маданиятларнинг эркин ривожланишига ҳайри ҳоҳ бўлиши лозим эди. Жаҳидлар ҳалқнинг маданият даражасини ҳалқаро савияга қўтаришни орзу қилганлар, бунинг учун эса ёшларни Европанинг энг яхши ўқув масқанларида ўқитиш зарур, деб ҳисоблаганлар. Улар давлат қелажаги ёшлар қўлидалигини жуда яхши аңлаганлар.

1917-1924 йилларда миллий сиёсий ташқилотлар тараккийёти Жаҳид партиялари ва уларнинг сиёсий фаолияти

1917 бошларида Петроградда бўлиб ўтган воқеалар таъсири остида Туркистонда янги ҷамият қуртакларини шакллантириш учун ҳаракат бошланиб қетди. 1917 йилнинг март-апрел ойлари ўлқанинг сиёсий уйғонишида бурилиш даври бўлди. Туркистон жаҳидлари, миллий зиёлилар ва июль уламоларининг етакчилари бўлган Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айний, Усмон Хўжа, Мустафо Чўқай, Муҳаммадҗон Танишбоев, Шерали Лапин, Аҳмад Закий Валидий, Обиджон Маҳмудов, Полвонниёз Хожи Юсупов ўлкада янги ташқил қилинган Ёш бухороликлар (1910), Ёш хиваликлар (1917), «Шўрои Ислом» (1917 йил март), «Шўрои Уламо» (1917 йил июн), «Турон» ҷамиятлари «Турк Адами Марқазият (федералитар) фирқаси» (1917 йил июл) «Иттифоқи муслими» (1917 йил сентябр) сиёсий партияларининг тузилишида муҳим роль ўйнайдилар.

Жадидчилик 1917 йилда маърифатчилик ҳаракатидан сиёсий ҳаракат даражасига аллақачон кўтарилган эди. Ўша 1917 йилнинг ўзида тўрт марта Бутунтуркистон мусулмонлари курултойи ўтказилди. 1917 йил 16-23 апрелда Тошкентда бўлган I курултойда демократик Россия таркибида Туркистон Мухториятини ташкил этиш гоёси олға сурилди. Бу гоё Туркистон халқларининг ўз миллий давлатчилигини тиклаш йўлидаги дастлабки қадами эди.

Туркий халқларни бирлаштириш гоёси кун тартибидан мустаҳкам ўрин олди. Ўзбек, козок, киргиз, қорақалпоқ, башқирд, татар, туркман каби негизи битта халқларни бирлаштириш ва шу асосда федератив ёки мухториятли давлат қуриш масаласи бўй кўрсата борди. Аммо Мунавварқори сўзи билан айтганда, кўпгина кишилар жумҳурият билан мухторият ўртасидаги фарқни тушунмаган эди. Хусусан Туркистон намояндалари чин маънодаги республикани барпо этиш ва унинг давлат таркибини ташкил этишга тўлиқ тайёр бўлишмаган. Козок ва башқирд халқларининг намояндалари-Мустафо Чўкай ва Валидий Петербург уларга ҳеч қачон мустиқлик ҳам, мухторият ҳам бермаслигини сезгач, Туркистонга келиб, маҳаллий жадидлар билан бирга иш бошладилар.

«Шўрои Исломи»нинг ташаббуси билан мусулмонларининг I курултойи чақирилди.

Курултой иштирокчилари бир қанча масалалар қаторида Туркистон ўлкасининг давлат мақоми масаласини ҳам муҳокама қилдилар. I-курултойда Туркистон ўлка мусулмонлари Шўроиси (Краймуссовет)-Миллий марказни ташкил этишга қарор қилинди. Миллий марказга раис бўлиб Мустафо Чўкай, унга ўринбосарлар қилиб Валидий ва У.

Асадуллаҳўжаев сайланди. Бу эса ташкилотларни бирлаштириш билан бирга миллий озодлик ҳаракатини изға солиб, ташкилий жиҳатдан марказлаштирар эди.

Миллий марказнинг 1917 йил 12 майда бўлиб ўтган йиғилишда барча ҷамият ва уюшмаларнинг Марказий мусулмон депутатлари Шўросига бўйсунуши ҳақида Низом қабул қилинади. Марказнинг мақсади халқнинг энг қуйи қатламлари-мардикор ва деҳқонларга тўлиқ ҳуқуқ бериш ва Туркистон мусулмонларини маданият, илмий, иқтисодий ва ғоявий тарбиялаш эди.

1917 йил 1-11 майда Москвада бўлган Бутун Россия мусулмонларининг I-курултойи берган туртки натижасида Мухторият масаласи янада жиддийлашди. 1917 йил 12-14 июлда Фарғонада бўлиб ўтган мусулмон ташкилотларинг курултойида дастурий масалалар кўриб чиқилди. Унда «Турк Адами Марказият (федералистлар) фирқасининг дастури (маромномаси) ва 22 муддадан иборат Низом қабул қилинди.

1917 йил 17-20 сентябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг курултойида «Шўрои Исломи» ва «Шўрои Уламо», «Турон» ва бошқа сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли билан «Иттифоқи муслимин» сиёсий партияни тузишга қелишилди.

Малумки, Туркистон минтақасидаги жадидчилик ҳаракати серқирра бўлиб, унинг асосий йўналиш оқимларидан бири-Бухородаги жадидчилик эди. Аввал ҳам таъкидлаб ўтилганидек, Бухородаги жадидчилик ҳаракатидан Ёш бухороликлар партияси ўсиб чиқди. Совет даврида нашр қилинган тарихий адабиётларда Ёш бухороликлар партияси 1917 йил бошларида пайдо бўлди, деган нотўғри қарашлар мавжуд эди. Тарихчи олим Қ. Ражабов Файзулла Ҳўжаевнинг асарлари ҳамда архив ҳужжатларига таянган бўлиб, шаклланиш жараёни мураккаб ўтганлигини таъкидлайди.

1917 йил феврал инқилоби Ёш бухороликлар ичида қучлар нисбатининг қайта гуруҳланишини тезлаштириди. Аста секин ислох қилиш тарафдорлари бўлган жадидларга Абдулвоҳид Бурҳонов, ислохот соҳасида фаол ҳаракатларни Қўлловчи,

нисбатан оз сонли ёш жаидларга Фитрат етакчилик килди. Ёш бухороликлар Петрограддаги Муваккат ҳукуматга амирликда демократик ислохотлар ўтказишни сўраб, 2 марта телеграмма юборди, Фитрат ва Усмон Хўжа Петроградга жўнатилди. Улар Россиядан махсус комиссия келаётгани сабабли Оренбургдан Бухорога Усмон Хўжа, А. Бурхонов ва бошқалар билан учрашиб, Ёш бухороликларнинг талаблари билан кизикди. Ёш бухороликлар янги усул мактаблари очиш, матбуотга эркинлик бериш, халк ҳукумати тузиш талабларини илгари сурди. 1917 йил 7 апрелда Бухоро амири Саид Олимхон Миллер ва унинг ёрдамчиси Шульга тузган манифест матнини айрим тузатишлар билан фармони олий тарзида эълон килди. Амир фармонида нуфузли кишилардан иборат мажлис, давлат хазинасини таъсис этиш ва мамлакат бюджетини белгилаш, пойтахтда босмаҳона очиш, саноат ва савдони ривожлантириш, солиқларни тартибга солиш, амалдорлар устидан назорат ўрнатиш ва уларга мойна тўлаш қабилар тилга олинган эди. Ёш бухороликларнинг Фитрат, Файзулла Хўжаев ва Усмон Хўжа бошчилигидаги сўл қаноти фармон эълон қилинган куннинг эртасига Бухоро шаҳрида қатта намойиш уюштиради ва Регистонда митинг ўтказди.

14 апрелда амир ўз фармонини бекор қилди. Ёш бухороликлар энди амир ҳокимиятига қарши яширин кураш йўлига ўтди. Улар Бухоро шаҳрини тарқ этишга мажбур бўлди ва Янги Бухоро (ҳозирги Когон) шаҳрига қелиб ўрнашди «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да ёзилишича, Когонда улар сафига Бухородан аввал чиқиб кетган йирик савдогар Муҳиддин Мансуров ўғиллари (Абдуқодир, Амин, Исом) ва бошқалар билан қелиб қўшилди. 1917 йил апрел воқеалари Ёш бухороликлар партияси ичидаги бўлинишни ўнг қанот вақтинчалик устун қелди. Кейинчалик «Ёш бухороликлар партиясидан қисман ислохотлар ўтказиш тарафдори бўлган жаидларнинг ўламолар билан боғланган Иқром домла бошчилигидаги гуруҳи ажралиб қикди. Ёш бухороликлар сафидан йирик сармоядорлар чиқиб, унга қўпроқ шаҳар қамбағаллари қирди. Жаидлар ўша пайтда ўз ташкилотларини бу ҳаракатнинг бошқа бир йирик намояндаси С. Айнийнинг гувоҳлик беришича, «ёшлар», «ислохотчилар», «тараккийчилар», шунингдек, «Ёш бухороликлар» деб атаган. Бу ҳолатни айрим тарихчилар ўз асарларида тўғри қўрсатиб ўтишган.

Тарихнинг қўрсатишича, жаидчилик ҳаракатида орқага қайтиш йўқ эди. Маърифатчилик ва тор даврадаги маданиялаш-тиришдан иш бошлаб у сиёсий ҳаракатга айланди, ўз олдига жамиятни ва уни бошқаришни қайта қуришдек вазифаларни қўйди. Масалан, жаидчилик Татаристонда «Муслмон иттифоқи», Тошкентда «Шўро Исломия» ва бошқа партияларни, Бухорода Ёш бухороликлар, Хивада Ёш хивалиқлар партияларини юзага қелтирди. Бирок сиёсий талаблар шу партиялар пайдо бўлгандан кейингина қўйила бошланди, деб ҳисоблаш ҳато бўлур эди. 1910 йилдан кейин жаидчилик ҳаракати ташкилий тус олгач, «Жаидларнинг энг илгор қисми орзусида унинг программа максимумида асосий ўрин тутган гоё, Бухорода гарб намунасида капитализм ва демократияни ривожлантириш эди». Файзулла Хўжаевнинг ўзи ҳам бу гоёларга хайрихоҳ эди.

Ёш Бухороликлар партиясининг дастурини тайёрлаш вазифаси 1917 йил ноябр ойида Марказий Қўмита томонидан Фитратга топширилди. 1918 йил январ ойининг охирида Фитрат мазкур дастур лойиҳасини ёзиб, Марказий Қўмитага топширди. «Марказий Қўмита озгина ўзгаришлар билан мазкур лойиҳани қабул қилди ва умумга эълон қилишга қарор берди. Шу мақсад билан эски ишчилардан Раҳмат Рафик Самарқандга юборилди, ул нашриёт ишларини яхши қилади, «Маърифат» қитоб мағазинида бир қанча йил

ишлаган». Афсуски, Фитрат тайёрлаган дастур факат орадан икки йил ўтгач, 1920 йил бошларида Ёш бухороликларнинг Туркистон бюроси номидан эълон килинди. Биз куйида Фитрат домла томонидан тайёрланиб, Марказий Кўмита қабул қилган Ёш бухороликлар партияси дастури тўғрисида батафсил тўхталамиз.

Файзулла Хўжаев бу ҳужжатни ўз китобида шундай номлаган эди: «Фитрат томонидан ишланган ва Ёш бухороликларнинг Марказий Кўмитаси томонидан тасдиқ қилинган ислохот лойиҳаси»

Лойиҳада ер-сув масаласига катта эътибор берилган. Бундан ташқари, ҳарбий масала, молия ишлари, ички ишлар ва давлат бошқарув органлари каби масалаларга унда кенг ўрин берилган. Лойиҳада бутун ҳайдаладиган ерлар уч қисмга бўлинган: 1) Вақф ерлари (масжид ва мадрасаларга тегишли ерлар); 2) Солиқдан озод қилинган ерлар (мулки хур); 3) Солиқ олинадиган (мулки хирож) ерлар.

Хаммани экин экишга мажбур қилиш максатида барча экилган ва экиш мумкин бўлиб, экилмай қолган ерларга ҳам солиқ солиш назарда тутилган, Шунингдек, «мулки хирож» ерларига солиқни қамайтириш ҳамда «кафсан» олиш, «учкуна пули» (турли дарахтлар учун), «чўл пули» (яйлов учун) ва бошқа ортиқча харажат чиқимларини тугатиш назарда тутилган эди,

Ёш бухороликлар партияси миллий армияга катта эътибор берган эди, Лойиҳада армия сонини эски рус ҳукумати билан Бухоро амири тузган шартномага кўра 12.000 кишига етказиш белгилангани, Ҳарбий хизмат 22 ёшга етган ҳамма учун мажбурий бўлиши, хизмат муддати эса икки йил қилиб белгиланиши кўзда тутилди. Шунингдек, ҳарбий мактаблар очиш, аскарларга озрок бўлса-да, ойлик маош тўлаб туриш назарда тутилди, Молия соҳасида ҳам жиддий ислохот ўтказишга эътибор берилди, Бунинг учун амирнинг маблағлари аниқ белгиланиши, умумдавлат маблағидан ажратилиши, солиқдан давлат бюджети ҳар йили эълон қилиб турилиши кўрсатилди

Маориф соҳасида давлат маблағи ҳисобига мактаб, олий ўқув юртлири очиш, уларни замонавий дастур, ўқув қўлланмалари, ўқитувчилар билан таъминлаш, давлат ва вақф мактабларидан ташқари шахсий мактаблар очилиши дастурда ўз аксини топган эди. Шу билан бирга ўқув юртлирини битирганларга маориф нозирлиги томонидан диплом бериш ҳам аниқ кўрсатилди, Ислохотда давлат бошқарув тизими, ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий ҳаёт масалалари қамраб олинди. Буни унда кўрсатилган қуйидаги 10та нозирлик исботлаб турибди: ер ишлари, вақф, ҳарбий ишлар, ички ишлар, молия, адлия, милиция, йуллар ва саноат, маориф, хорижий ишлар назорати. Юқорида кўрсатилган 10та нозирликдан иборат Шўро «Нозирлар Шўроси» (Кенгаши) деб номланди.

Бир сўз билан айтганда, ислохотдан қўтилган мақсад амирнинг мутлоқ ҳукмронлиги (монархияси)ни европача конституцион монархия билан алмаштириш, маориф ва маданиятни, ишлаб чиқариш ва саноатни ривожлантириш, илм-фан ва техникани тараккий эттиришдан иборат бўлди. Бирок Фитрат томонидан тайёрланган дастур лойиҳасининг энг катта қамчилиги шундан иборат эдики, унда республика (жумҳурият) талаб қилиш очик суратда кўрсатилмаган эди. Бу ҳолни Файзулла Хўжаев ўша пайтдаги бизнинг ҳатомиз, деб кўрсатган эди. Лекин шу билан бирга айнан Файзулла Хўжаевнинг ўзи ушбу ислохотлар лойиҳасининг катта аҳамиятга молик ходиса эканлигини, у қўп жойда қойда қелтирганлигини биринчи бўлиб таъкидлаган эди.

1920 йил баҳорида Файзулла Хўжаев Ёш бухороликлар партиясининг янги дастури (программаси)ни тайёрлайди. Бу ҳужжат «Инқилобий Ёш бухороликлар фирқаси

Туркистон бюросининг программаси» деб номланган. Ушбу программа (маромнома) ёки дастур Ёш бухороликлар партиясининг 1920 йил 14 июнда бўлиб ўтган конференциясида қабул қилинди.

Ёш бухороликлар Туркистон бюросининг дастури «Зулмга қарши бирлашингиз!» деган шiorдан кейин бошланади. Унинг кириш қисмида Бухоронинг умумий ахволи ва Ёш бухороликларнинг асосий максадлари ёзилган. Дастурнинг иккинчи қисмида Ёш бухороликларнинг амалий таклифлари, уларнинг ислохот режалари ва ташкилий ҳамда маъмурий бошқарув (идора қилиш) планлари бордир.

Дастурда амирликни қурол қучи билан ағдариб ташлаш ва Бухорони Халқ Демократик Республикаси деб эълон қилиш талаб этилган эди. Бу талабнинг ўзи 1918 йилда Фитрат томонидан тузилган дастурда талаб қилинган конституцияни монархия гоёсига нисбатан олға қўйилган катта қадам бўлди,

Ёш бухороликларнинг янги дастурида айтилишича, Бухорода инқилоб галаб қилганидан кейин ҳокимият муваққат ҳукумат қўлига ўтиши, бу муваққат ҳукумат мамлакатни демократик асосда бошқариши лозим эди. Дастурда «ўрта ва камбағал синфларнинг манфаатларига риоё қилиш тамойили» мамлакатни бошқаришнинг асосий тамойили ва устивор йўналиши бўлиши лозим, дейилади.

Ёш бухороликлар умумий текин бошлангич таълимни жорий қилишни, шунингдек, қишлоқ хужалиғи, майда ҳунармандчилик қорхоналари, ички ва ташқи савдонинг ахволини яхшилаш йўлида амалий чора ва тадбирлар қўришни талаб қилдилар.

Ёш бухороликлар партиясининг «Зулмга қарши иттифок этингиз!» деган сўзларни ўзига жанговар шior қилиб олди.

Дастур шариатни, жамият ва давлат тузилишини белгилаш, шунингдек, адлия ишларини олиб боришнинг негизи, деб эътироф қилган эди. Ёш бухороликларнинг фикрича, «Шариат адолатни талқин қилувчи ва камбағалларни ҳимоя қилувчидир.»

Бу дастур матни Файзулла Хўжаевнинг «Бухоро инқилоби-нинг тарихига материаллар» асарида келтириб ўтилади. Дастурда миллий масалага катта эътибор берилган эди. Дастурнинг бу қисмини биз тўла равишда келтириб ўтамиз:

1. Фирқа ҳар миллатнинг меҳнатқаш оммасини сиёсий ҳуқуқларда баробар деб танишдир ва уларнинг орасида миллий ва диний душманлик пайдо бўлишига йўл қўймайдир, Фирқа бутун қучи билан миллатлар ўртасидаги жанжалларга, томошаларга йўл қўймасликка интиладир ва Бухоро Халқ Жумҳуриятининг ҳар бир фуқаросининг ҳамма билан баробар ҳуқуқда бўлишига ва бутун берилган ҳуқуқлардан баробар фойдаланишларига бутун қучини сарф қиладир.

2. Фирқа Оврупо самоядорлари билан ҳар қандай бирга ишлашдан воз кечадир, лекин меҳнатқашларнинг озод бўлишлари учун Оврупо ишчилари ва дехқонлари билан биргаликда қураш олиб борадир,

3. Фирқа Оврупо жаҳонгирлиги ҳукуматидан озод бўлиш учун бутун қучлари ва йўллар билан қурашадир.

4. Фирқа бир Шарқ халқининг иккинчи бир Шарқ халқи томонидан эзилишига, қучлиларнинг қучсизларга зўрлик қилишига қарши чиқади»,

Ёш бухороликлар партиясининг Ўрта Осиёдаги дехқон хўжалигининг икки негизи бўлган ер ва сувни тақсимлаш соҳасида жаҳидлар учун жуда радикал бўлган дастурни таклиф қилди. Унга мувофиқ амир ва бекларнинг ерларини, зolimлар дехқонларнинг қўлидан

адолатсизлик билан тортиб олган хамма ерларни мусодара килишга ва бу ерларни меҳнаткашларга тақсимлаб беришга ваъда килди. Шунингдек, партия дехконлар хўжалигини ривожлантириш ва камбағал дехконларнинг турмушини яхшилаш мақсадида вақф ерлар тўғрисида қонунлар чиқаришга, солиқларни енгиллаштиришга, ҳатто камбағал дехконларга ҳукумат томонидан ғоизсиз қарз бериб туришга ваъда килди. Партия бутун Бухоро дехконлари Қурултойида ерларни тақсимлаш тўғрисидаги қонунни ўтказишга ваъда берди. Ҳукумат ҳисобидан ирригация ишларини бажариш йули билан сугориш шаҳобчаларини кенгайтириш ва сувни тақсимлаш тўғрисида қонун чиқариш ҳам дастурда унутилмаган эди,

Партиянинг дастурида дехконлар билан бирга ишчиларнинг аҳолини енгиллаштиришга ҳам катта эътибор берилди. Саккиз соатлик иш кунини жорий қилиш, қасаба уюшмаларини ташкил қилиш, кооперация тузиш ва унда давлат кредити ажратиш масалалари дастурда алоҳида таъкидланди.

Ёш бухороликлар партиясининг дастури аслида тўғрисидаги қуйидаги уч модда билан тугалланди:

1. Фирқа судларнинг қарар қонунга тобе бўлишини ва уларнинг озод бўлишларини ва ҳар хил бегона одамларнинг уларнинг ишларига ҳар қандай дахл қилишдан ва таъсир қилишдан сақланишини талаб қилади,
2. Судлар ўзларининг ҳукмларини ва қарорларини мажлиси муассасан томонидан тасдиқ қилинган ва нашр қилинган қонунларга биноан чиқаради.
3. Жиноят судлари биринчи даражадаги судлар ва иккинчи даражадаги судларга бўлиниб, биринчиси халқ томонидан сайланади ва иккинчиси, биринчи даражадаги суд томонидан қаралган ишлар бўйича ўзларининг фикрларини, моҳоказаларини маълум қилади.

Шундай қилиб, Ёш бухороликлар партиясининг Фитрат ва Файзулла Хўжаев томонидан ишлаб чиқилган дастурларида Бухорода амирлик тузуми ўрнида демократик республика ташкил қилиш гоялари илғари сурилган эди. Бу оламшумул вазифани амалга ошириш учун 1920 йил апрел ойидан бошлаб Файзулла Хўжаев муҳаррирлигида «Учқун» газетаси нашр қилиниб, Бухоро амирлиги ҳудудида махфий равишда тарқатилар эди. Ёш хиваликлар партияси эса 1914 йил август ойида Полвонниёз Хожи Юсупов асос солган эди. Жуманиёз Бобониёзов, Бобожон Ёкубов, Жуманиёз Султонмуродов, Назир Шошқоров, Султонқори Жуманиёзов, Худойберган Девонов, Хусайнбек девонбеги Матмуродов, Мухаммадёрхўжа Абдуллаев партиянинг фаоллари эди. Ёш хиваликлар партиясининг эълон қилинган дастурида хон ҳокимиятини қечлайдиган ислохотлар ўтказиш, мамалакатда конституцион монархия ўрнатиш, халқни маърифатни қилиш мўлжалланган.

1917 йил феврал инқилоби ҳудди Ёш бухороликлар сингари Ёш хиваликлар фаолиятига ҳам қучли таъсир кўрсатди, улар очик қураш йўлига ўтди. 1917 йил 5 апрелда Хива хони Асфондиёрхон Ёш хиваликлар тақдим этган манифестни имзолашга мажбур бўлди.

Манифест мазмунини қуйида тўлалигича келтирамиз:

Хижрий 1335 йил 25-жумаи-ус-сана ёки Исо тугилганидан 1917 йил 5 апрелда, мен-Хива хони Саид Асфандиёр Баходирхон қуйидаги хоҳишимни эълон қиламан:

1. Мен ўз фуқароларимга конституциявий бошқарувни шунинг учун бердимки, улар ўз

хохишлари мукаддас шариат конунлари ва замон талаби билан умухалк кенгаши оркали сайланган ва давлат ишларини бошқаришга тайинланган адолатпарвар ва лойик кишилар билан давлатни бошқарсинлар.

2. Менинг фукароларим давлатни бошқариш ишида мукаддас шариат билан келишилган холда адолатли ҳаракат қилишлари шарт.

3. Мен фукароларимга бирлик, тинчлик ва озодликни шунинг учун бердимки, улар бир-бирлари билан ака-ука бўлиб, тинч яшасинлар.

4. Хива давлатида вазирлик ва амалдорлик вазифаларини аҳоли томонидан сайланган ва тайинланган виждонли ва адолатпарвар кишилар бажарсинлар. Халқ хохламаган вазир, амалдор ва ҳокимлар ишдан олиниб, жинояти исботланса мукаддас шариат қонулари асосида жазога тортилсин.

5. Барча амалдор ва вазирларга, давлат хизматчиларига вазифаларига яраша давлат хазинасидан маош ажратилсин.

6. Хива давлатининг молия ишлари учун хазиначи жорий қилиб, қирим-чикимларни назорат қилиш топширилсин.

7. Вазирлар ва амалдорларни назорат қилиш ҳамда менинг юқорида буйrugимни бажариш учун аҳоли ўз вакилларини сайлагунга қадар 30 кишидан иборат вақтли қўмига тайинлансин. Хива фукаролари тинчликни сақлаб, ўз ишларини амалга оширсинлар ва бошқа маданиятли халқлар қаторидан ўрин олиш учун бор қучларини сарфласинлар.

Бу манифест қилиб қаралса, манифест асоси Исломхўжа ислохот режасининг бир қисмидек бўлиб қўринади. Қўпчилик тадқиқотчилар бу ҳужжатларни Ёш хиваликлар дастури сифатида талқин қилишади.

Ёш хиваликлар ҳамиша озодлик ва тараққиёт тарафдори бўлган Бобоохунни манифест асосида қақирилган мажлисга биринчилардан қилиб тақлиф қилдилар» «...аввалдин машхур хурриятпарвар уламо синфидан бўлган биродар Бобоохун қози Салимохун ўғлини юбордик. У бориб қози уламоларнинг тарафидин уни вақил қилиб олиб қелди».

Мажлис ва Нозирлар қенашини тузиш, унинг фаолиятини ташқил қилиш ҳужжатларининг ислом шариати асосларида бўлишини таъминлашда уламо сифатида Бобоохун Салимов бошчилик қилди. Бу ҳақда Полвонниёз Ҳожи Юсупов ўз «Ҳотиралар»ида шундай ёзади: «Ондин сўнг Бобоохун эшон бирлан маслаҳат қилиб, тамоми Ҳоразм қалъаларига ҳам Туркменистон, қозок, қораколпоқ истансаларига вақил сайлаб қелмақ учун хатлар юборилди». Жойларга юборилган кишилар халқ вақилларини сайлаб олиб қелгач, Бобоохун Салимов мажлис раислигига сайланди.

1918 йил июл ойида Ёш Хиваликлар янги дастурларини ишлаб қикдилар. Бунда улар ўзларини Хива инқилобий партия деб атаганлар. Унда қуйидаги талаблар бўлган:

1. Ҳон ва унинг ҳуқумати томонидан мамлақат яққа бошқарувини бутунлай тугатиш;
2. Хива ҳудудини Туркистонга қўшиб, РСФСР тарқибига қиритиш;
3. Хива қони, тўралар, беклар ва вазирларининг пуллари, қар хил қўринишдаги мулкларини халқ бойлиги деб эълон қилиш;
4. Йирик ер эгалари мулкларидан қамбағаллар қаётини яқшилашда қойдаланиш;
5. Шариат ҳуқми билан вақфларнинг барча даромадини қақат халқ маорифи учун сарфлаш;
6. Хивадаги янги ерларни ўзлаштириш учун Амударёдан ариклар қикариш;
7. Болаларни беқул ўқитиш учун Хивада мақтаблар қичиш;

8. Хивадаги шахар ва кишлокларда бепул даволовчи касалхона ва даволаш муассасаларини очиш;
9. Хива хони томонидан камбагал аҳолининг мажбуран тортиб олинган ер ва бошка бойликларни ўз эгаларига кайтариш;
10. Асфандиёрхон ҳукмронлиги давридаги хазинага тушган халк бойлигининг нимага сарфланганлигини аниклаштириш;
11. Кўприклар ва алока йўлларини яхшилашга киришиш;
12. Беклар томонидан камбагал аҳолининг мажбуран тортиб олинган ер ва мулкларини ўз эгаларига кайтариш;
13. Бепул, мажбурий меҳнат (бегар)ни бутунлай тугатиш;
14. Хон ва унинг ҳукуматини тугатиш, халк ҳокимиятини тузиш ва юкоридаги дастурни амалга оширишга тезда киришиш, халк ҳокимиятига карши бўлган хон тарафдорлари, буружуазия ва аксилинкилобчиларга карши аёвсиз кураш олиб бориш.

Ушбу дастурнинг аниклаштирилган ва РСФСРга кўшилиш тўғрисидаги моддаси олиб ташланган 12 бандлик варианти Хива инкилобчилар партиясининг якин вазифалари номи билан 1920 йил 8 январда «Известия» (Тошкент) газетасида босиб чиқарилган. Хуллас, 1918-1920 йилларда большевиклар муҳолифатда турган Ёш бухориклар ва Ёш хиваликларни кўллаб-қувватланди. Жаидлар демократик ислохотларни қарор топтириш учун мавжуд тузумни қурол қучи билан ағдаришни зарур деб топдилар. Шунинг учун ҳам улар тактик мақсадларни кўзлаган ҳолда большевиклар билан яқинлашдилар. 1920 йилда қизил армия Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги ҳудудида бостириб қирди. Бухоро халк Совет Республикаси ва Хоразм Халк Совет Республикаси тузилиб, жаидлар ҳокимият тепасига қолишди. Демак, 1920 йилдан жаидчилик ҳаракати ўз таракқиётининг янги босқичига, яъни қолветлар билан мураса йўлига қадам қўйди. Туркистон жаидлари фаолияти бутун ўлкани қамрайдиган, инглизларнинг скаутнинг мактаб дустирига яқин дастур асосида ишлайдиган «Турон Қучи», «Турк қучи», «темур», «Изчилар», «Лочин» қабил гуруҳларни туздилар. Бу қарахлар ўрта мактаб таълими, ҳунар, санъатдан ташқари, ҳарбий машқлар билан шугулланиб, советларга асосий зарба берувчи қуч сифатида қуч сифатида қўрина бошлади. 1920 йилда совет режими бу гуруҳлар фаолиятини тугатди.

Бирок Фарғона Водийси Тошкентдаги воқеалар яқуни жаидларнинг умидларини сўндара олмади. Улар Бухоро республикаси раҳбарлари билан бир ёқадан бош чиқариб, иш бошладилар. Бухорода Жаид таракқийпарвар фирқаси тузилди. Бу фирқа дастурига қўра, давлатни жумҳурият райси (президент) ва парламент бошқариши қўзга тутилган эди.

1921 йил 2-5 августда Бухорода Валидий бошқиллигида Туркестон Миллий Бирлиги Ташқилоти тузилди. У истиклолчилик ҳаракатини жиқслаштиришда муҳим роль ўйнайди. Туркистон Миллий Бирлиги ташқилоти билан Мунавварқори раҳбарлигидаги «Миллий Иттиҳод» (1919 йил тузилган) ташқилоти асосий мақсади Бухоро республикаси, умуман, туркистон минтақасини советлаштириш ва руслаштириш таъсиридан сақлаб қолиш, Туркистоннинг мустақиллигига эришиш бўлган. Кейнчалик «Миллий идтиқод» ташқилоти асосида «Миллий истиклол» ташқилоти тузилади.

Шундай қилиб, жаид партиялари 1917-1924 йилларда Туркистон мустақиллиги учун изчил қурашдилар. Бу қурашда парварида улар мағлубиятга учраган бўлсалар ҳам. XX асрнинг миннатдор авлодлар хотирасида юрт мустақиллиги учун қурашган фидоий

инсонлар сифатида абадий колдилар.

Алишер Насафий тайёрлаган